

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-67-05>
УДК 930.2:82-6]:929Ковалевський

Олена Богдашина

докторка історичних наук, професорка
Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди
Вул. Алчевських, 29, 61002, Харків, Україна
Email: bohdashyna@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8505-5075>

ЛИСТИ М. М. КОВАЛЕВСЬКОГО: МАЛОВІДОМІ ДЕТАЛІ БІОГРАФІЇ ВЧЕНОГО

У статті проаналізовано численні листи М. М. Ковалевського, які містять цікаві маловідомі деталі публічної діяльності та приватного життя вченого. У листах М. М. Ковалевський ділився своїми життєвими та науковими планами, розмірковував щодо різних історичних, юридичних, політичних, соціологічних, економічних тем. М. М. Ковалевський писав листи до інших учених, письменників і громадських діячів з різних приводів: прохання допомоги іншим людям, пропозиція надрукувати статтю в редактованих ним журналах, енциклопедіях чи газеті «Страна», надсилання нових книг та часописів, інформація про книжні новинки, запрошення до участі в колективних проєктах, відомості про політичні події в Росії, Франції, США та інших країнах, де перебував адресант, тощо. Листування всесвітньо відомого (ще за його життя) науковця виконувало не лише комунікативну функцію. Воно містить багато

Як цитувати: Богдашина О. Листи М. М. Ковалевського: маловідомі деталі біографії вченого. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2025. Вип. 67. С. 88–112. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-67-05>

How to cite: Bohdashyna O. The Letters of M. M. Kovalevsky: Little-Known Details of the Scholar's Biography. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*. 2025. No. 67. PP. 88–112. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-67-05> (In Ukrainian)

© Богдашина О., 2025

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

деталей про його приватне життя, активну й різноманітну діяльність у різних державах світу. У листах М. М. Ковалевський рефлексував щодо власного життєвого шляху, оцінював слова й поведінку своїх друзів, родичів, знайомих, характеризував внутрішню та зовнішню політику урядів Росії та інших держав. Досліджені епістолярні джерела дозволили більш ґрунтовно показати роль відомого вченого та громадського діяча в суспільно-політичному, освітньому, науковому житті Російської імперії, інших держав. У статті також подано загальну характеристику зовнішніх ознак листів М. М. Ковалевського. Виокремлені специфічні риси стилю написання вченим листів, дана висока оцінка їх літературної форми. Окремо схарактеризовані публікації епістолярної спадщини мислителя. Фрагменти текстів деяких листів, що зберігаються в архівах України, Росії, Франції, вперше вводяться до наукового обігу. Обґрунтовується необхідність нових публікацій найбільш цінних листів М. М. Ковалевського.

Ключові слова: М. М. Ковалевський, епістолярні джерела, коло спілкування, звичай письмової комунікації другої половини XIX — початку XX ст.

Про життя видатного соціолога, правознавця, історика, етнографа, публіциста, громадського й державного діяча Російської імперії Максима Максимовича Ковалевського (1851–1916) збереглося багато еґо-джерел. На відміну від опублікованих спогадів «Моя жизнь» і статей мемуарного характеру, значна частина листів М. М. Ковалевського мало відома його біографам. Водночас серед адресатів М. М. Ковалевського було багато відомих науковців, письменників, громадських діячів.

Мета цієї статті за допомогою аналізу приватного листування¹ М. М. Ковалевського — як уже надрукованого, так і того епістолярію, який зберігається в архівах України, Росії, Франції та лише вводиться до наукового обігу, — оприлюднити нові відомості про його педагогічну, науково-організаційну, видавничу, суспільно-політичну діяльність.

¹ М. М. Ковалевський інколи використовував слово «лист» у назвах своїх статей із вказівкою прізвища адресата. Це були зазвичай полемічні статті щодо важливого питання політичного життя чи дискусійної наукової проблеми, які оприлюднювалися для широкого загалу. Ми не розглядаємо в цій статті подібні публікації. Об'єктом нашої розвідки є саме приватне листування, тобто листи, які адресант та адресат не передбачали оприлюднювати.

За життя вченого лише два фрагменти листа М. М. Ковалевського від 15 жовтня 1875 р. надрукував І. І. Янжул².

Повністю листи М. М. Ковалевського стали друкувати в Радянському Союзі з 1925 р. Адресатами публікацій радянського періоду переважно були революціонери (К. Маркс та Ф. Енгельс, П. Л. Лавров³, Г. В. Плеханов⁴), науковці (Ю. В. Лермонтова⁵, І. І. Мечников⁶, В. Ф. Міллер (Kovalevsky 1963, 162–163; Kovalevsky 1979, 177–192), О. М. Пипін⁷), письменники (Л. М. Толстой)⁸. Листи М. М. Ковалевського до Карла Маркса та Фрідріха Енгельса неодноразово передруковували⁹. Б. О. Калосєв істотно скоротив листи М. М. Ковалевського до В. Ф. Міллера, не вказавши на пропуски в текстах. Б. О. Калосєв прибрав переважно ті місця з листування, де йшлося про приватне життя вченого чи містилися негативні оцінки

² Янжул И. И. Воспоминания о пережитом и виденном в 1864–1909 гг. Санкт-Петербург: Тип. Н. Я. Стойковой, 1910. Вып. 1. С. 137.

³ Русские современники о К. Марксе и Ф. Энгельсе. Москва: Политиздат, 1969. С. 161, 188, 206–207.

⁴ М. М. Ковалевский о книге Бельтова. *Летописи марксизма*. Москва, 1928. Кн. 5. С. 56.

⁵ Ковалевская С. В. Воспоминания и письма. Москва: Издательство Академии наук СССР, 1951. С. 358–359; [2-е изд.]. Москва: Издательство Академии наук СССР, 1961. С. 356–357.

⁶ Борьба за науку в царской России: Неизданные письма И. И. Мечникова, И. М. Сеченова, Л. С. Ценковского, В. О. Ковалевского, С. Н. Виноградского, М. М. Ковалевского [и др.]. Москва; Петроград: Гос. соц.-экон. изд-во, 1931. С. 178–182.

⁷ Из переписки деятелей Академии наук / подгот. к печати проф. Д. И. Абрамович; под общ. ред. проф. Н. С. Державина. Ленинград, 1925. С. 80–81.

⁸ Корреспонденты Л. Н. Толстого / сост. Ф. В. Буслаев; под ред. Н. Н. Гусева. Москва, 1940. С. 75.

⁹ Из переписки К. Маркса с М. М. Ковалевским: (сообщ. И. К. Луппола). *Летописи марксизма*. Москва, 1928. Кн. 6. С. 62–75; Переписка К. Маркса и Ф. Энгельса с русскими политическими деятелями. Москва, 1947. С. 190–191. 2-е изд. Москва, 1951. С. 233–234, 256; К. Маркс, Энгельс и революционная Россия. Москва, 1967. С. 320, 356, 394–396, 398–399, 454, 619–620, 626–627, 677. Більш детальний бібліографічний опис усіх опублікованих листів М. М. Ковалевського див.: Максим Максимович Ковалевський: біобібліогр. покажч. / авт. передм. д-р іст. наук, проф. О. М. Богдашина; уклад. О. М. Богдашина; бібліогр. ред. С. Б. Глибицька. Харків: Вид-во ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2021. 241 с.

спільних (М. М. Ковалевського та В. Ф. Міллера) знайомих (Kovalevsky 1979, 177–192).

На превеликий жаль, сучасних публікацій листів М. М. Ковалевського теж замало. Листи М. М. Ковалевського до О. І. Чупрова опублікувала Ю. С. Воробйова наприкінці спогадів «Моя жизнь» (Kovalevsky 2005, 485–530). Ця ж дослідниця продублювала в інших двох публікаціях кілька листів М. М. Ковалевського до О. І. Чупрова (Vorob'eva 1993 та ін.)¹⁰.

За винятком вищевказаних публікацій епістолярію М. М. Ковалевського, сучасні дослідники його життя і творчості (О. М. Богдашина, Ю. С. Воробйова, Н. Б. Хайлова та ін.) найчастіше цитували та коментували лише фрагменти опублікованих та неопублікованих листів ученого. Це не дозволяє достатньо глибоко й детально вивчити його життя та творчість, а отже, штучно стримує розвиток студій про М. М. Ковалевського.

Листування науковця розпорошене по різних фондах Центрального державного історичного архіву (м. Київ), Інституту рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського Національної академії наук України (м. Київ), Державного архіву Російської Федерації (м. Москва), Російського державного архіву літератури та мистецтва (м. Москва), Центрального державного історичного архіву Москви, Російського державного історичного архіву (м. Санкт-Петербург), Архіву Російської академії наук (м. Москва і філія у Санкт-Петербурзі), Відділу писемних джерел Державного історичного музею (м. Москва), відділах рукописів Національної бібліотеки Франції (м. Париж), Російської державної бібліотеки (м. Москва), Російської національної бібліотеки (м. Санкт-Петербург), Рукописного відділу Інституту російської літератури (Пушкінський Дім) РАН (м. Санкт-Петербург), інших архівосховищ.

¹⁰ Воробьева Ю. С. «Слушателей будет много...»: Рус. высш. шк. обществ. наук в Париже по письмам М. М. Ковалевского, 1901–1905 гг. *Исторический архив*. 1993. № 6. С. 171–179; Ковалевский М. М. *Моя жизнь: Воспоминания*. Москва: РОССПЭН, 2005. С. 485–530. Далі посилання на ці видання в самому тексті: (Vorob'eva, 1993) та (Kovalevsky, 2005). Крім того, лист М. М. Ковалевського до О. І. Чупрова від 18 серпня 1905 р. продубльований на С. 434–435 у публікації: К истории народного университета им. А. Л. Шанявского / публ. [документов] Ю. С. Воробьевой. *Российский архив*. 1999. Т. 9. С. 430–443.

На жаль, у більшості архівів листування збережено без конвертів. Проте конверти дозволяють дізнатися додаткову інформацію, оскільки на них було вказано адреси відправника та одержувача листів, містились марки, штемпелі поштових відділень. Останні засвідчують дати надсилання та одержання конкретного листа.

Незначну частину листів М. М. Ковалевський передавав «с оказией» знайомими¹¹ чи кур'єрами. Його ж листи, надіслані поштою, і не лише до опозиційно налаштованих до влади діячів, перлюструвалися. Наприклад, у фонді 102 (поліції) ДАРФ збереглася копія листа М. М. Ковалевського до І. С. Тургенєва від 29 жовтня 1882 р. з Москви. Професор Московського університету повідомляє відомому письменнику в Париж: «Збиралися мене прогнати зі служби, але не прогнали, імовірно, тому, що не бажали скандалу»¹². У цьому ж фонді збереглася справа 1910 р. про перлюстрацію листів науковця та до нього¹³. М. М. Ковалевський як політично неблагонадійний громадянин до своєї смерті перебував під таємним наглядом поліції (Bohdashyna 2016, 416).

Для листування М. М. Ковалевський використовував папір різного формату білого кольору. Проте переважну більшість листів ученого написано на складених удвічі аркушах сучасного формату А5. Тобто він здебільшого писав на двох, не завжди розрізаних, аркушах формату А6 по всій площині аркуша, дописуючи останні рядки на полях. Під час своїх мандрівок учений активно послуговувався поштовими конвертами, листівками та папером зі штампами тих готелів, де він зупинявся.

Для спілкування щодо службових питань М. М. Ковалевський користувався спеціальними бланками установ, редколегій журналів і газет, де він працював. Зокрема в період 1900–1906 рр. учений писав листи до студентів та викладачів Російської вищої школи суспільних

¹¹ Російський державний архів літератури та мистецтва (далі — РДАЛМ). Ф. 80. Од. сх.119. Арк. 12.

¹² Державний архів Російської Федерації (далі — ДАРФ). Ф. 102. 3 діловодство, 1892 р. Оп. 90. Спр. 796. Арк. 2.

¹³ ДАРФ. Ф. 102. ОВ. 1910 р. Оп. 240. Спр. 94.

наук (Париж) на спеціальних бланках, де надруковані назва установи (École Russe des Hautes Etudes Sociales) та її адреса (16, rue de la Sorbonne) французькою мовою. Проте листи до громадян Російської імперії М. М. Ковалевський міг писати й російською мовою. У них він, зокрема, повідомляв майбутнім студентам чи лекторам умови й терміни (з 1 листопада до 15 липня без різдвяних канікул) навчання в Парижі, назви предметів тощо¹⁴. М. М. Ковалевський листувався з авторами статей на бланках Енциклопедичного словника братів Гранат, оскільки був співредактором цього багатотомника¹⁵. У різних архівних фондах збереглися листи М. М. Ковалевського, написані на бланках періодичних видань, які він видавав чи (та) редагував: журнал «Вестник Европы», газети «Страна» («Равенство») й «Телеграф».

Іноді М. М. Ковалевський писав на власних візитівках. Зокрема три листи до М. П. Чубинського, датовані 1905 р., він написав на візитівці «Maxime Kovalevsky 13, Avenue de l'Observatoire Paris¹⁶»¹⁷. Візитівки М. М. Ковалевського білого кольору зберігаються в багатьох архівних фондах разом з його листами й подекуди з конвертами, в які ці візитівки були вкладені. На двомовній візитівці російською мовою з одного боку, французькою — з другого боку надруковано прізвище, ім'я, по батькові, «професор Московського університету». Після обрання 1899 р. членом-кореспондентом Академії наук у Санкт-Петербурзі М. М. Ковалевський разом з листами розсилав візитівки французькою мовою з зазначенням імені, прізвища та цього статусу¹⁸. У період між обранням академіком Академії наук у Санкт-Петербурзі (березень 1914 р.) та перейменуванням столиці імперії на Петроград і відповідно державних установ

¹⁴ Рукописний відділ Інституту російської літератури (Пушкинський Дім) РАН (далі — РВ ІРЛ). Ф. 62. Оп. 3. Од. сх. 253. Арк. 8–8 зв.

¹⁵ Відділ рукопису Російської державної бібліотеки (далі — ВР РДБ). Ф. 369. Од. сх. 285. Арк. 2.

¹⁶ Адреса орендованої протягом 1899–1906 рр. вченим квартири в центрі Парижа, біля Люксембурзького саду.

¹⁷ Російський державний історичний архів (далі — РДІА). Ф. 1081. Оп. 1. Спр. 181. Арк. 1–3.

¹⁸ Центральний державний історичний архів, м. Київ (далі — ЦДІАК). Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 534. Арк. 8.

на петроградські (серпень 1914 р.) надрукована остання візитівка лише російською мовою. На ній, окрім звичних прізвища, імені, по батькові, вказувалася адреса його столичної квартири (вул. Мохова, 32) і три з його численних статусів: професор Санкт-Петербурзького університету, член Державної Ради, кореспондент Академії наук¹⁹.

М. М. Ковалевський намагався зберігати листи інших осіб до нього. Проте він вкрай рідко зберігав чернетки чи копії власних листів. Водночас його родич І. І. Мечников робив рукописні чи машинописні копії своїх листів до інших осіб²⁰. Також, на відміну від іншого свого адресата М. С. Грушевського²¹, М. М. Ковалевський не вів книги реєстрації надісланої кореспонденції, не зберігав корінці поштових відправлень тощо.

Останні більше ніж 20 років М. М. Ковалевський у період загострення артриту диктував секретарям тексти своїх праць, виправляючи в готових рукописах чи машинописах стилістичні огріхи, орфографічні й пунктуаційні помилки. Проте листи вчений писав сам. У листі до М. К. Михайловського від 12 березня 1894 р. з Болєє М. М. Ковалевський сповіщає про перебіг хвороби (гострий артрит), але підкреслює, що листи, на відміну від інших текстів, пише своєю рукою²². У листі до О. І. Чупрова від 12 квітня 1904 р. з Болєє вчений повідомляє про нову хворобу — екзему на обох руках: «Екзема на долонях обох рук довго заважала мені тримати перо. Усе чекав, що минеться. А вона, анафемська, не минається. Залишилося пристосуватися і писати каракулями» (пер. з рос.)* (Kovalevsky 2005, 516).

Переважну більшість своїх листів М. М. Ковалевський писав російською і французькою мовами, в окремих випадках — англійською, італійською, німецькою та іншими європейськими мовами. Ми

¹⁹ РДАЛМ. Ф. 80. Од. сх. 260. Арк. 1.

²⁰ ЦДІАК. Ф. 2129.

²¹ Там само. Оп. 1. Спр. 900–904.

²² РВ ІРЛ. Ф. 181. Оп. 1. Од. сх. 315. Арк. 5.

* Тут і далі, якщо не вказано інше, усі переклади листів М. М. Ковалевського з російської українською мовою виконала авторка статті.

не знайшли в архівних фондах самого М. М. Ковалевського чи інших осіб, де зберігається його епістолярій, листів, написаних відомою йому з дитинства українською мовою.

Найчастіше листування між М. М. Ковалевським та іноземцями відбувалося французькою мовою, яка (як зараз англійська) була мовою міжнародного спілкування в «довгому» XIX ст. Зокрема, М. М. Ковалевський та К. Маркс листувалися французькою мовою²³, хоча обидва вільно володіли німецькою та англійською. У фонді В. Ф. Міллера збереглися листи, які М. М. Ковалевський написав (Харків, серпень 1889) французькою мовою до шведських науковців Г. Монтеліуса та (окремо) Х. О. Гільдебранда. Очевидно, Максим Максимович планував передати їм листи через В. Ф. Міллера, який збирався їхати (судячи з тексту) до Стокгольма на VIII Міжнародний конгрес сходознавців. На цей конгрес влада направила представником міністерського чиновника Г. А. Езова²⁴. Нерідко саме французькою мовою написані листи до тих громадян Російської імперії, які постійно (наприклад, професор В. О. Анрі (Victor Henri)²⁵) чи тимчасово проживали у Франції. Також листи писались французькою мовою, якщо сам відправник у той час перебував у Парижі чи на Рив'єрі²⁶. Постійно в російськомовних листах трапляються написані французькою мовою окремі слова і фрази.

За епістолярними правилами того часу М. М. Ковалевський у листах зазвичай звертається на Ви, за винятком найближчих друзів (серед них одержувачі найбільшої кількості листів: В. Ф. Міллер та О. І. Чупров) і родичів. Частіше замість особового займенника «ти» кореспондент використовував присвійний займенник «твій». Листи до О. І. Чупрова зазвичай завершувалися: «Твій М. Ковалевський» або «Сердечно твій М. Ковалевський» (Vorob'eva 1993, 172; Kovalevsky 2005, 489, 491, 493, 495—

²³ Из переписки К. Маркса с М. М. Ковалевским... С. 68.

²⁴ Відділ писемних джерел Державного історичного музею (далі — ВПД ДІМ). ф. 451, од. сх. 4 арк. 56–61.

²⁵ Bibliothèque nationale de France. Département des manuscrits Ф.195. Од. сх. 15682.

²⁶ Відділ рукописів Російської національної бібліотеки (далі — ВР РНБ). Ф. 621. Од. сх. 400. Арк. 8–9.

496 та наст.), іноді «Твій щиро відданий старий друг М. Ковалевський» (Kovalevsky, 2005, 488). Припускаємо, що письмово М. М. Ковалевський міг звертатися на «Ви», а в безпосередньому спілкуванні з деякими адресатами використовував «ти». Подібно зверталися до нього в листах і його близькі. Про це свідчать, наприклад, листи С. В. Ковалевської до М. М. Ковалевського²⁷.

Окрім листів, М. М. Ковалевський надсилав телеграми переважно щодо приїзду-від'їзду, інших термінових справ, а також вітальні з нагоди Дня народження чи іншої приємної події в житті адресата. У Пушкінському домі з-поміж інших, надісланих ученим різним особам, зберігається одна колективна телеграма до М. М. Стасюлевича від імені трьох приятелів: М. М. Ковалевського, В. І. Немировича-Данченка, А. П. Чехова французькою мовою від 31 жовтня 1897 р.²⁸.

М. М. Ковалевський зазвичай писав без чернеток та практично без помилок. У його листах рідко трапляються виправлення написаного (подекуди наявні виправлення хибодруків). Учений використовує розмовний стиль: багато займенників, специфічні розмовні частки і їх повтори в одному реченні, плутання однини та множини іменників, додавання суфіксів для збільшення чи зменшення, скорочення закінчень слів (переважно іменників), застарілі слова (наприклад, «конфетки»), прізвища для називання інших осіб тощо. Для посилення ефекту присутності адресата поряд з автором листа М. М. Ковалевський детально описує місця та (чи) приміщення, де він перебуває, згадує минулі зустрічі, характеризує свій фізичний та емоційний стан, розповідаючи про власні думки, свої хвороби та хід їх лікування.

М. М. Ковалевський усе життя приділяв значну увагу своєму здоров'ю. Спочатку з батьками, а потім самостійно він здійснював

²⁷ Архів Російської академії наук у Москві (далі — АРАН). Ф. 603. Оп. 1. Спр.12. Архів Російської академії наук. Санкт-Петербурзький філіал. Ф. 103. Оп. 2. Спр. 111. Більшість листів С. В. та М. М. Ковалевських один до одного за рішенням племінника Є. П. Ковалевського не мала бути надрукована. Доля цих листів невідома. Див.: Ковалевская С. В. Воспоминания и письма. М., 1961. С. 477; М. М. Ковалевский: учёный, гос. и обществ. деятель и гражданин. Петроград: Т-во А. Ф. Маркс, 1917. С. 32. Багато листів до Софії Василівни взагалі були знищені у 1918 р. в маєтку Ю. В. Лермонтової. Див.: Архів Будинку Плеханова. Російська національна бібліотека. Ф. 352. Од. сх.1852. Арк. 2 зв.

²⁸ РВ ІРЛ. Ф. 293. Оп. 1. Од. сх. 684–685.

щорічні, як правило, літні, поїздки до Карлсбаду, іноді на інші курорти: у Святогірський монастир, на острів Лідо, озеро Комо, у Бад-Кіссінген, Екс-ле-Бен (Kovalevsky 496–497, 509, 511, 520 та ін.).

Схильний до повноти Максим Максимович періодично сідав на дієту. У січні 1903 р. він заплатив наперед солідну суму 400 франків за лікування (Vorob'eva 1993, 173). А вже 25 серпня 1904 р. професор повідомив О. І. Чупрову про збільшення своєї ваги до 127 кг (Kovalevsky 520).

Як свідчить лист С. В. Ковалевської до Г. Міттаг-Леффлера від 7 березня 1889 р., М. М. Ковалевський купив віллу Батава (Batava) (Beaulieu-sur-Mer, 17, Boulevard Marinoni) не пізніше лютого 1889 р.²⁹. Батава стала для вченого найкращим місцем для творчості. У листі до О. І. Чупрова від 13 квітня 1900 р. Максим Максимович визнавав: «Ніде не працюється так, як у Бол'є» (Kovalevsky 2005, с. 495).

Місця свого перебування вчений оцінює саме з погляду умов для наукової праці. В листі до І. І. Мечникова від 22 квітня 1915 р. М. М. Ковалевський дякує троюрідному братові за участь в організації визволення з австрійського полону і називає домашній арешт у Карлсбаді головною перепоною для наукової творчості: «Було не так тяжко, як нудно. За неможливості вести наукову роботу в місті, де немає бібліотеки, я займався спогадами про минуле»³⁰.

У листі М. М. Ковалевський описує В. Ф. Міллеру свій стан після роботи в італійських архівах у літню спеку так: «Я добряче втомився від архівних занять у спекотний час, що не заважає мені відчувати повне задоволення результатом моїх розшуків. Хай як багаті бібліотеки Риму, але все ж у них не можна знайти стільки незайманого й нікому невідомого матеріалу, як в архівах маленьких містечок Умбреї або Тоскани. Я об'їздив їх чимало, знаходячи всюди привітний прийом і водночас страждаючи від спеки, бліх і поганого життя. Вожу тепер цілу валізу виписок. Робота могла би просуватися швидше, якби

²⁹ Переписка С. В. Ковалевской и Г. Миттаг-Леффлера. Москва, 1984. С. 189.

³⁰ Борьба за науку в царской России... С. 181–182.

не доводилося робити все самому за відсутності копіїстів-палеографів»³¹. Інколи науковець все ж таки користувався послугами копіювальників, відбираючи для них окремі важливі документи в італійських архівах (Matieva, додаток 1).

У листі від 26 серпня 1880 р. М. М. Ковалевський пише В. Ф. Міллеру про небажання займатися справами, відпочиваючи в горах: «Я перетворився тимчасово на туриста, до того ж іще й альпійського. Два тижні як я живу суто рослинним життям, перериваючи його лише на кілька годин для задурливої роботи в общинних архівах... На мене напав буквально якийсь розумовий правець: їм, п'ю, купаюся, ходжу ... так згубно або, якщо хочете, благотворно діє на розумові здібності швейцарське повітря і життя туриста» (Kovalevsky 1979, 178 та ін.).

Своє чергове перебування у Римі М. М. Ковалевський описує В. Ф. Міллеру в листі від 27 лютого 1881 р. більш стримано через хворобу та велику кількість людей на вулицях столиці Італії: [До Риму] «потрапив у самий розпал Масниці, це в нестерпний час в році. З ранку до вечора шум і гомін. Ані краси, ані витонченості, зате грубості немає кінця. Мене два рази збили з ніг, проламали мені капелюх, закидали цукерками (в оригіналі рос. «конфетами» — Б. О.), схожими на каміння, і врешті-решт шукав порятунку у втечі. Попри відмінну погоду, мені в Римі якось мулять на душі, відчуваю якийсь гарячковий стан, жар, проте не морозить, головний біль і новий напад моєї ниркової хвороби. Оглянувши усі пам'ятки більш-менш ліниво» (Kovalevsky 1979, 179). Вчений пов'язав своє перебування в італійській столиці з можливістю працювати в архіві: «Пробуду, імовірно,десь місяць, якщо тільки добу'юся дозволу працювати у Ватикані. Клопочу через посольство» (Kovalevsky 1979, 179).

Через свій спосіб життя, часте спілкування з численними друзями Максим Максимович часто страждав від нестачі часу на наукову творчість (Kovalevsky 496, 512 та ін.). В одному з листів до О. І. Чупрова від 23 січня 1901 р. він пояснює затримку написання листа терміною коректурою книги, а також гостюванням на віллі Батава (16 днів)

³¹ РДАЛМ. Ф. 323. Оп. 1.Спр. 221. Арк. 20 зв.–21.

професора Брюссельського університету Гійома де Грефа і щоденними довгими післяобідніми візитами голови Міжнародного соціалістичного бюро Е. Вандервельде (Kovalevsky 2005, 501).

При цьому М. М. Ковалевський часом у листах жаліється на тугу, пов'язану з дефіцитом спілкування з адресатом. Листи та листівки містять неодноразові запрошення відпочити поблизу моря в його просторому двоповерховому будинку. У листі до О. І. Чупрова (жовтень 1902 р.) з Каденаббії (Комо) Максим Максимович запрошує друга на всю зиму до Больє та додає: «Дуже потішила б поїздка до Парижа. Але нехай вона пов'язана тісно з твоїм приїздом на Рів'єру так, щоб ми могли і погуляти, і попрацювати незалежно від будь-яких турбот про лекції» (Kovalevsky 2005, 510).

Запрошуючи в жовтні 1898 р. В. Ф. Міллера з дружиною провести новорічні свята разом на своїй віллі Батава у Больє, М. М. Ковалевський описує свій побут так у цьому маленькому курортному містечку біля Ніцци: «Народу в Ніцці сила-силенна [в оригіналі рос. «многое множество» — Б. О.], але я нікого не бачу не через заняття, ... а оскільки віддаю перевагу сільському способу життя і довгим прогулянкам по горах або берегом моря. В рулетку не граю» (Kovalevsky 1979, 188).

Окрім В. Ф. Міллера та О. І. Чупрова з родинами, М. М. Ковалевський постійно запрошував родину Іванюкових тимчасово поселятися в нього і не лише в Больє. В одному з листів восени 1880 р. він обговорює з І. І. Янжулом можливий приїзд родини останнього до Парижа та надання їм для безкоштовного проживання двох кімнат 4-кімнатної квартири, яку М. М. Ковалевський тоді орендував за адресою: 31, place de la Madeleine: «Твої не проти приїхати до мене. Якщо так, то ласкаво просимо»³².

М. М. Ковалевському подобалося проводити свій час і в столиці Франції. Він захоплено писав про Париж в одному з листів до В. Ф. Міллера 1881 р.: «Люблю я це місто ... Звідусіль можна виїхати, але звідси ох як нелегко ... А все-таки добре — і працюється непогано, і настрої не той, що в Москві» (Kovalevsky 1979, 182). У пізнішому

³² РДАЛМ. Ф. 587. Оп. 1. Од. сх. 258. Арк. 6.

(1898 р.) листі до того ж адресата з Парижа вчений стриманіше описує своє повсякденне життя у французькій столиці: «Що тобі сказати про своє життя? Ти, здається, і так добре пам'ятаєш його: вранці бібліотека, вдень писання, ввечері театр або читання, зрідка звані обіди, вечори в товаристві і французів, і англійців, і росіян. І так день за днем, без сердечних пригод, бо старий і товстий» (Kovalevsky 1979, 188–189).

Значна кількість листів присвячена організації та подальшій роботі РВШСН у Парижі. М. М. Ковалевський запрошує до викладання багатьох відомих професорів з Росії, Франції та Бельгії³³. Проте не всі (з різних причин) погоджуються на кілька місяців чи на весь навчальний рік приїхати до столиці Франції (один з провідних сюжетів листування 1901–1905 рр.). Наприклад, М. М. Ковалевський повідомляє в листі від 14 жовтня 1900 р. з Парижа до Харкова професору університету В. Ф. Левитському останні новини й додає наприкінці щодо його неприїзду читати лекції у РВШСН: «Що ж Ви не приїхали в Париж? Ми Вас чекали з Гамбаровим цього літа»³⁴. Через недостатню кількість викладачів та їхні хвороби М. М. Ковалевський просить О. І. Чупрова в листі від 13 січня 1903 р. позапланово прочитати лекції після Великодня. Він завершує перелік назв 6 курсів, які вимушений додатково читати студентам, таким коментарем: «Такі набіги в область чужих спеціальностей, зрозуміло, розширюють власну начитаність, але при цьому заважають будь-якій самостійній роботі» (Vorob'eva, 1993, 172). Водночас у цьому ж листі професор гордо повідомляє О. І. Чупрову про покращення фінансового становища школи, зокрема завдяки чеку 30 тис. франків від невідомого дарителя (Vorob'eva, 1993, 172).

Революція, яка розпочалася 9 січня 1905 р. в Росії, вплинула на обстановку у РВШСН. У листі до О. І. Чупрова від 14 грудня 1905 р. М. М. Ковалевський описує агресивну поведінку студентів на своїй лекції 24 листопада 1905 р., що спонукала професора до рішення

³³ Bibliothèque nationale de France. Département des manuscrits F.195. Найбільше збереглося листів, написаних французькою мовою до В. Анрі щодо навчального процесу у РВШСН.

³⁴ Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського Національної академії наук України. Ф. 224. Од. сх. 16. Арк. 1.

про закриття школи: «Після мого приїзду студенти школи попросили мене прочитати їм лекцію про російські події, а потім зажадали від мене звіту, як я смію не бути республіканцем у Росії. Лекція закінчилася оплесками та свистом... Я припинив читання, і школа закрита чи то тимчасово, чи то назавжди. І на краще. Тепер уже ніхто не хоче вчитися і всі зайняті тільки тим, щоб впроваджувати в інших чесні переконання наклепом і фізичним насильством. Червоні хулігани варті чорних» (Vorob'eva 1993, 176).

Сам М. М. Ковалевський був багатою людиною. Його головні доходи були від оренди та з 1905 р. ще й від продажу земель та лісу в Харківській губернії. У листі до О. І. Чупрова від 14 грудня 1904 р. з Большє вчений повідомляє про продовження тиску на викладачів Російської вищої школи суспільних наук (РВШСН), які є громадянами Російської імперії: «Знаю з досвіду минулого року, з якими розбійниками і дурнями доводиться мати справу *en haut de lieu* [з франц. — у верхах — Б. О.], не тільки переказав гроші минулого року до Парижа. Але й розпочав продавати маєток частинами» (Kovalevsky 2005, 522). На момент написання листа вчений вже продав третину своїх земель, плануючи залишити собі садибу та при ній 208 десятин (Kovalevsky 2005, 522). Своє рішення щодо продажу родових земель він пояснює саме урядовими репресіями: «Міру терпіння перевищило напівофіційне повідомлення посла, що Плеве вимагає від нього поставити професорів Російської школи або в необхідність вийти з підданства, або припинити читання» (Kovalevsky 2005, 522).

У багатьох листах згадуються непоодинокі випадки фінансової допомоги М. М. Ковалевського певним проєктам чи (та) окремим людям. В одному з них уже колишній головний редактор журналу дозволяє В. Ф. Міллеру використати 500 крб для потреб «Юридического вестника», бо сам отримає від прикажчика свого маєтку: «Я напишу в село про висилання мені безпосередньо потрібних для прожиття грошей» (Kovalevsky 1979, 182).

М. М. Ковалевський найчастіше писав В. Ф. Міллеру, якого вважав своїм найкращим другом. Їхня педагогічна та наукова кар'єра спочатку розвивалася одночасно. Обидва захистили в Московському

університеті у 1877 р. магістерські дисертації. Обоє запросили цього ж року викладати до нього. Там же обидва приват-доценти захистили докторські дисертації: Максим Максимович — у червні 1880 р., Всеволод Федорович — у лютому 1883 р. За запрошенням В. Ф. Міллера, який протягом 1879–1886 рр. здійснив п'ять етнографічних експедицій на Кавказ для вивчення історії та культури осетинів та інших народів регіону, М. М. Ковалевський брав участь у його експедиції влітку 1883 р. Крім того, М. М. Ковалевський був хресним батьком одного з синів В. Ф. Міллера — Віктора (Kovalevsky 1979, 179, 183, 188). У листі з Італії від 27 лютого 1881 р. М. М. Ковалевський радить В. Ф. Міллеру саме як близький друг: «Хоча лізти [в оригіналі «соваться» — Б. О.] зі своєю думкою, коли її не просять, і не слід, але я так щиро люблю Вас, що полізу з нею не питаючи» (Kovalevsky 1979, 179). Він вмовляє друга відмовитися від журналу «Развлечение», який той успадкував після смерті батька — Ф. Б. Міллера: «Це не ваша справа. Вам добре відомо, наскільки високо я ставлю Вас як ученого. Але не знаю, чи відомо Вам також, що як практичну людину я ставлю Вас невисоко. Візьмешся за редакцію цієї газети, відвернетеся від Вашої справжньої мети, жодних великих благ земних не досягнете, наживете собі ворогів і недоброзичливців і мимохіть замараєтесь чужим брудом. Пишу Вам так відкрито, тому що вважаю себе настільки вам близьким, що жодних недомовок і нещиростей не допускаю в наших взаєминах» (Kovalevsky 1979, 179). Всеволод Федорович проігнорував пораду приятеля, намагаючись ще кілька років видавати «Развлечение». У 1884 р. він передасть свої активи та борги іншому видавцю — І. А. Щербову.

Перебуваючи поза Москвою, М. М. Ковалевський постійно дає різні фінансові, видавничі та інші доручення В. Ф. Міллеру і просить вибачення при цьому: «Знаю, що набридаю Вам усім цим, але що ж зробити, коли не можна інакше» (Kovalevsky 1979, 182).

Приводом для появи багатьох листів слугували прохання щодо інших осіб. У листі від 22 січня 1904 р. з Парижа М. М. Ковалевський рекомендує В. Ф. Міллеру сина ректора університету в Чикаго Гарнера: «Прийми його зі своєю звичайною люб'язністю» та (двічі в маленькому листі!) просить друга познайомити в Москві молодого русиста з М. В. Стороженком та О. М. Веселовським (Kovalevsky 1979, 188–189).

М. М. Ковалевський неодноразово просив В. Ф. Міллера як директора Лазаревського інституту східних мов посприяти його знайомим. Наприклад, у листі від 11 жовтня 1904 р. з Парижа він просить друга влаштувати свого лікаря з Карлсбаду Д. Плетнева на вакантне місце лікаря в інституті. Своє прохання він обґрунтовує так: «Я знаю його завдяки майже щоденним побаченням на водах. Він здався мені людиною вченою і надзвичайно порядною... Зверни на нього твою прихильну увагу і, якщо місце не обіцяно, влаштуй його в Інститут. Шкодувати про це не будеш, бо люди чесні й порядні всюди рідкість, а він до того ж ще людина знаюча і працьовита» (Kovalevsky 1979, 189).

27 січня 1907 р. М. М. Ковалевський у листі, написаному на бланку газети «Телеграф», просить В. Ф. Міллера знову про послугу: «Зроби все можливе, щоб допустити сина проф. Л. Владимірова до повторного додаткового іспиту на атестат зрілості... зважаючи на перенесену ним хворобу. Леонід Євстафійович Владиміров був моїм професором. Зробив свого часу вплив на мій розвиток і я зберіг до нього вдячні почуття. Сердечно твій, Максим Ковалевський»³⁵.

Учений окремим аркушем у конверті чи прямо на своїй візитівці часто просив іншого вченого чи керівництво університету, наукової установи, часопису допомогти третій особі. Зокрема, у листі англійською мовою М. М. Ковалевський рекомендує видавництву «David Nutt» (Лондон) співпрацю з М. С. Грушевським³⁶.

М. М. Ковалевський у листі з Парижа від 23 грудня 1902 р. вмовляє М. К. Михайловського допомогти Г. де Грефу: «Соціолог де Греф, мій товариш у Брюсселі, переживає гострий період безгрошів'я. Це змусило його потурбуватися пошуком роботи в американських і російських журналах. Він просив мене звернутися в петербурзькі редакції з пропозицією його невиданих статей»³⁷.

М. М. Ковалевський у листі з Болє від 22 жовтня 1895 р. запрошує М. К. Михайловського від імені оргбюро II Міжнародного конгресу

³⁵ РДАЛМ. Ф. 323. Оп. 1. Од. сх. 221. Арк. 16–16зв.

³⁶ ЦДІАК. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 534. Арк. 9.

³⁷ РВ ІРЛ. Ф. 181. Оп. 1. Од. сх. 315. Арк. 17.

соціологів увійти до складу очолюваного М. М. Ковалевським Міжнародного інституту соціології в Парижі³⁸. М. М. Ковалевський наводить два аргументи. Спочатку він нагадує про таких відомих науковців, як А. Еспінас, Г. Тард, А. Фульс, А. Шеффле, Дж. Лебок, М. І. Карєєв, І. В. Лучицький, які офіційно беруть участь у роботі інституту³⁹. Далі кореспондент висуває інший аргумент: «Ваша згода не накладає на Вас жодних зобов'язань. Усі будуть дуже задоволені, якщо Вам заманеться надіслати якийсь етюд чи реферат для майбутнього Конгресу»⁴⁰. М. М. Ковалевський пропонує свою допомогу — переклад написаного М. К. Михайловським тексту з російської французькою, німецькою чи англійською мовами для подальшого друку⁴¹.

Неодноразово М. М. Ковалевський просив знайомих публіцистів та вчених написати статті для таких багатотомних проєктів, як «Энциклопедический словарь Русского Библиографического института Гранат», «История нашего времени: (Современная культура и ее проблемы)», журналів «Юридический вестник» та «Вестник Европы», газети «Страна», де він виступав видавцем чи (спів)редактором. Наприклад, у листі, написаному на бланку енциклопедичного словника братів Гранат, М. М. Ковалевський як один зі співредакторів проєкту, просить В. Д. Бонч-Бруевича написати дві статті «Баптисты» та «Духоборы» з гонораром 250 крб за кожні 100 тис. букв тексту⁴². У листах до С. О. Венгерова науковець обговорює свої статті та інші питання видання багатотомного «Критико-біографічного словника російських письменників і вчених»⁴³.

М. М. Ковалевський, наприклад, попросив О. І. Купріна написати дві статті для газети «Страна» (лист написаний на фірмовому редакційному

³⁸ РВ ІРЛ. Ф. 181. Оп. 1. Од. сх. 315. Арк. 13.

³⁹ Там само. Арк. 13–13зв.

⁴⁰ Там само. Арк. 13зв.–14.

⁴¹ Там само. Арк. 14.

⁴² ВР РДБ Ф. 369. Од. сх. 285. Арк. 2.

⁴³ РВ ІРЛ. Ф. 377. Оп. 4. Од. сх. 111. Арк. 1.

бланку цієї газети)⁴⁴. У відповідь письменник надіслав два оповідання: «Обида» та «Страна», які були надруковані у газеті 17, 21 та 24 вересня 1906 р.

М. М. Ковалевський звертався до своїх колег з проханням надіслати щойно надруковану літературу й відповідно сам надсилав нові видання (не лише власного авторства). У листі від 23 лютого 1895 р. з Болъє М. М. Ковалевський дякує Г. В. Плеханову за його «цікаву» монографію про М. Г. Чернишевського⁴⁵, підкреслюючи «вчену неупередженість і здатність відмовитися від національних забобонів» автора⁴⁶.

У лютому 1912 р. М. М. Ковалевський в одному з листів до К. К. Арсеньєва пояснював прохання залишитися співредактором журналу «Вестник Европы» дружніми зв'язками та традиціями старої редакції часопису («живий зв'язок», «наша сполучна ланка»)⁴⁷.

У США, окрім лекційної діяльності, М. М. Ковалевський вивчав питання історії, конституційного устрою країни, нагальні політичні питання. У черговому листі до В. Ф. Міллера він детально розповідає про збирання матеріалів щодо становища негрів у США, підкреслюючи: «Взагалі білі і чорні відокремлені стіною століттями сформованих забобонів» (Kovalevsky 1979, 180). Неодноразове відвідування засідань конгресу у Вашингтоні призвело до розчарування в американських політиках: «Не чув жодної хоч трохи [в оригінал рос. — мало-мальски] видатної промови. Посередність панує. Посередність і непорядність ... Прямо називають один одного мулами й не б'ються»⁴⁸.

У листі до І. І. Мечникова (1906) М. М. Ковалевський повідомляє про 200 тис. російських крб, які вручила йому в Лейпцигу невідома

⁴⁴ ВР РНБ. Ф. 248. Од. сх. 302. Арк.1.

⁴⁵ Очевидно, ідеться про німецькомовне видання: Plechanow. G. N. G. Tshernischewsky. Eine literar-historische Studie. Mit einem Porträt Tschernischewsky's. Stuttgart: Verlag von T. H. W. Dietz, 1894.

⁴⁶ М. М. Ковалевский о книге Бельтова. С. 56.

⁴⁷ РДАЛМ. Ф. 40. Оп. 1. Од. сх. 56. Арк. 1, 3 зв.

⁴⁸ ВПД ДІМ. Ф. 421. Од. сх. 4. Арк.106 зв. (неповна цитата опублікована: Ковалевский М. М. Письма М. М. Ковалевского к В. Ф. Миллеру. М. М. Ковалевский и его исследования горских народов Кавказа / Б. А. Калоев. Москва, 1979. С. 180).

особа для друкування опозиційної газети «з правом вести газету, як мені заманеться [в пер. з оригіналу — как я вздумаю — Б. О.]»⁴⁹. В іншому листі з Парижа до О. І. Чупрова від 14 грудня 1905 р. М. М. Ковалевський згадує, як він та І. І. Іванюков у Петербурзі відмовилися від 250 тис. російських крб на видання через неприйнятні умови банкіра С. С. Хрульова⁵⁰. У більш пізньому листі до того ж адресата М. М. Ковалевський називає прізвище — Терещенко (можливо, хтось з цієї родини виділив кошти?)⁵¹. Досі точно невідомо, хто саме надав йому такі кошти.

У листах М. М. Ковалевський формулює своє ставлення до державних та політичних діячів, особливо до тих, з якими був знайомий. Публічно критикуючи політику російського уряду та особисто його голову С. Ю. Вітте, М. М. Ковалевський налагодив з ним дружні стосунки. В особистому листуванні М. М. Ковалевський регулярно дякує С. Ю. Вітте і його дружині за гостинні прийоми і смачні обіди в будинку прем'єр-міністра⁵². Крім листів, М. М. Ковалевський, користуючись добрими стосунками, надсилав на домашню адресу бандеролі з документами, примірники своєї газети «Страна»⁵³.

З іншим же прем'єр-міністром — П. А. Столипіним — у М. М. Ковалевського були складні стосунки. Петро Аркадійович був вкрай незадоволений листом М. М. Ковалевського. У ньому член Державної Ради відмовився прибути на офіційну вечерю нового голови уряду через бажання «провести з товаришами по І Думі вечір». Лист М. М. Ковалевського цитували в центральній і провінційній пресі, що спричинило додаткове незадоволення чиновника (Kovalevsky 2005, 383).

Водночас у приватних листах М. М. Ковалевський критикує опозицію, до якої він належав. У листі до О. І. Чупрова від 14 грудня

⁴⁹ Борьба за науку в царской России... С. 179.

⁵⁰ Центральний державний архів м. Москви. Ф. 2244. Оп. 1. Спр. 1706. Арк. 125–125 зв.

⁵¹ Там само. Арк. 130.

⁵² РДІА. Ф. 1622. Оп. 1. Спр. 1008. Арк. 1 та ін.

⁵³ Там само.

1905 р. він звинувачує не лише революціонерів, а й відомих ліберальних політиків у підіграванні лівим силам, в організації політичної дестабілізації: «Це справило на мене враження дому божевільних, у якому одні страйкарі знають, що роблять, а революціонери до них примазуються, запевняючи, що вони тяжко працювали... Ліберальні земці все простягають руку наліво, попри заподіювані їм образи, бояться виявити класовий інтерес, скаржачись, що їх грабують або збираються грабувати, повторюють, як папуги, взяту напрокат формулу “загальний, рівний, прямий і тасмний”, не розуміючи або не бажаючи зрозуміти, що за неї вибір забезпечений тим, хто пообіцяє землю задурно» (Vorob'eva 1993, 176). Поведінку провідних діячів кадетської партії, з якими М. М. Ковалевський співпрацював у парламенті, він характеризує як «ліберально-демократичну комедію», пояснюючи: «Панове ці всього бояться — навіть того, щоб називати речі своїми іменами: бунт матросів — бунтом, а грабіж садиб — грабунком. Я марно пропонував їм... подібного роду резолюції. У них не вистачало сміливості прийняти їх» (Vorob'eva 1993, 176). І далі в цьому листі про загальну ситуацію в державі: «У кого є гроші, перевозять їх за кордон, поспішаючи... Паніка і розчулення перед власною великодушністю! А народ, розлючений економічними настроями, породжуваними страйками, накидається з люттю на студентів, жидів та інтелігенцію, яка своєю чергою нічого не знаходить іншого, як обзивати його чорною сотнею і хуліганамі або ще заявляти, що всі шаленства черні спричинені підбурюванням поліції» (цит. за: Vorob'eva 1993, 176).

М. М. Ковалевський за часів роботи в Державній думі та Державній Раді, у редакції газети «Страна» підтримував зв'язки з багатьма журналістами. У листі від 29 січня 1907 р. до І. В. Жилкіна він висловлює щиру вдячність за позитивну оцінку його громадсько-політичної діяльності: «Оцінка моєї діяльності в незаслужено схвальних висловах, бентежачи мене, водночас надзвичайно зворушує [в оригіналі рос.: трогает — Б. О.] людину, яку чорносотенний друк шарпає [в оригіналі рос. — треплет — Б. О.] останнім часом чимало»⁵⁴. Про критику своїх

⁵⁴ РДАЛМ. Ф. 200. Оп. 1. Од. сх. 38. Арк. 1-13в.

поглядів та дій у консервативних газетах М. М. Ковалевський пише в листі до О. І. Чупрова з Парижа в червні 1907 р.: «“Столипінська банда” мене терпіти не може, чорносотенці, зрозуміло, заходять також далеко у своїй ненависті. А оскільки найближче майбутнє належить тим чи тим, то всі мої дні в Росії полічені. Раз я піду звідси, я маю намір знову влаштуватися в Болше і Парижі й відновити свої заняття. Благо писання книг цікавить мене найбільше, більше ніж викладання і газетна робота ... Буду покіль що [в оригіналі рос.: до поры до времени — Б. О.] сидіти в [Державній] Раді і, за нагоди, яка, на жаль, трапляється нечасто, злити бюрократичну сволоту відвертою бесідою» (Kovalevsky 2005, 530).

У листах М. М. Ковалевський описує і свої стосунки з жінками. Про це йдеться в нашій статті «Маловідомі епізоди з життя М. М. Ковалевського» (див. детальніше: Bohdashyna 2020).

Отже, М. М. Ковалевський дотримувався загальноприйнятих норм письмової комунікації. Лексика, синтаксичні конструкції епістолярних текстів ученого свідчать про його високий інтелектуальний та культурний рівень. Самі тексти він писав завжди грамотно. Водночас у листах вченого до рідних та близьких імітується безпосереднє спілкування. У всіх листах М. М. Ковалевський дотримується загальноприйнятих для текстів приватних листів формул вітання, прощання, засвідчення відданості й приязності, подекуди натрапляємо на подяки.

У листах М. М. Ковалевський ділився своїми життєвими та науковими планами, розмірковував щодо різних історичних, юридичних, політичних, соціологічних, економічних тем. Науковець давав оцінку не лише науковим працям інших учених, а й часто їх особистим рисам. Це дозволяє дізнатися деталі міжособистісних контактів світового наукового співтовариства.

М. М. Ковалевський писав листи до інших учених, письменників і громадських діячів з різних приводів: прохання допомоги третім особам, надрукувати статтю у своїх журналах, енциклопедіях чи газеті «Страна», надіслати нові книги чи журнали або з метою поінформувати про книжні новинки, запросити до участі в колективних наукових

проектах, обговорити інформацію про політичні події в Росії, Франції, США та інших країнах, де перебував адресант, тощо.

Необхідність детального вивчення опублікованих та архівних листів М. М. Ковалевського, видання з відповідною археографічною легендою найбільш важливих з них очевидні. Аналіз листів дозволить більш ґрунтовно показати роль відомого вченого та громадського діяча в суспільно-політичному, освітньому, науковому житті Російської імперії, багатьох західноєвропейських країн, США.

Список літератури / References

Bohdashyna O. M. Maksym Kovalevs'kyj: pokhid u vladu. *Istoryk i vlada*. Kyiv, 2016. S. 415–434. (In Ukrainian)

Богдашина О. М. Максим Ковалевський: похід у владу. *Історик і влада*. Київ, 2016. С. 415–434.

Bohdashyna O. M. Malovidomi epizody z zhyttia M. M. Kovalevs'koho. *Zbirnyk naukovykh prats' Kharkivs'koho natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni H. S. Skovorody. Ser. Istoriia ta heohrafiia* [Collected Scholarly Works of H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University. Series: History and Geography]. 2020. No. 58. S. 15–23. (In Ukrainian)

Богдашина О. М. Маловідомі епізоди з життя М. М. Ковалевського. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Сер. Історія та географія*. 2020. № 58. С. 15–23. DOI: <https://doi.org/10.34142/2313-2345.2020.58.02>.

Bohdashyna O. M. Vplyv marksyzmu na evoliutsiiu svitohliadu M. M. Kovalevskoho. *Zbirnyk naukovykh prats' Kharkivs'koho natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni H. S. Skovorody. Ser. Istoriia ta heohrafiia* [Collected Scholarly Works of H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University. Series: History and Geography]. 2012. Vyp. 48. S. 245–248. (In Ukrainian)

Богдашина О. М. Вплив марксизму на еволюцію світогляду М. М. Ковалевського. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Сер. Історія та географія*. 2012. Вип. 48. С. 245–248.

Hajlova N. B. «Esli obshchestvo perestalo verit' i v nachal'stvo, i v revoliuciju ... to ono objazano verit' hotja by v sebja: liberaly-centristy v 1907–1914 gg.». *Rossija XXI* [Russia XXI]. 2020. No. 4. S. 154–187. (In Russian)

Хайлова Н. Б. «Если общество перестало верить и в начальство, и в революцию ... то оно обязано верить хотя бы в себя: либералы-центристы в 1907–1914 гг.». *Россия XXI*. 2020. № 4. С. 154–187.

Kaloev B. A. M. M. Kovalevskij (K 50-letiju so dnja smerti). *Sovetskaja etnografija*. 1966. No. 6. S. 30–42. (In Russian)

Калоев Б. А. М. М. Ковалевский (К 50-летию со дня смерти). *Советская этнография*. 1966. № 6. С. 30–42.

Kovalevskij M. M. Moya zhizn': Vospominaniya. Moskva: ROSSPEN, 2005. 781 s. (In Russian)

Ковалевский М. М. Моя жизнь: Воспоминания. Москва: РОССПЭН, 2005. 781 с.

Kovalevskij M. M. Pys'ma M. M. Kovalevskoho k V. F. Mylleru. *M. M. Kovalevskij i ego issledovanija gorskih narodov Kavkaza* / B. A. Kaloev. Moskva, 1979. S. 177–192. (In Russian)

Ковалевский М. М. Письма М. М. Ковалевского к В. Ф. Миллеру. *М. М. Ковалевский и его исследования горских народов Кавказа* / Б. А. Калоев. Москва, 1979. С. 177–192.

Kovalevskij M. M. [Pys'mo] V. F. Mylleru. *V. F. Miller — kavkazoved: issled. i materialy* / B. A. Kaloev Ordzhonikidze, 1963. S. 162–163. (In Russian)

Ковалевский М. М. [Письмо] В. Ф. Миллеру. *В. Ф. Миллер — кавказовед: исслед. и материалы* / Б. А. Калоев. Орджоникидзе, 1963. С. 162–163.

M. M. Kovalevskij: uchyonyj, gos. i obshhestv. deyatel i grazhdanin (1917). Petrograd: T-vo A. F. Marks, 1917. 274 s. (In Russian)

М. М. Ковалевский: учёный, гос. и обществ. деятель и гражданин (1917). Петроград: Т-во А. Ф. Маркс, 1917. 274 с.

Maksym Maksimovich Kovalevs'kyj: biobibliohr. pokazhch. / avt. peredm. d-r ist. nauk, prof. O. M. Bohdashyna; uklad. O. M. Bohdashyna; bibliohr. red. S. B. Hlybys'tka. Kharkiv: Vyd-vo KhNU imeni V. N. Karazina, 2021. 241 s. (In Ukrainian)

Максим Максимович Ковалевський: біобібліогр. показч. / авт. передм. д-р іст. наук, проф. О. М. Богдашина; уклад. О. М. Богдашина; бібліогр. ред. С. Б. Глибницька. Харків: Вид-во ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2021. 241 с.

Matieva A. H. Istorija ital'janskih faktorij Severnogo Prichernomorja XIII–XV vv. v issledovanijah M. M. Kovalevskogo: dis. ... kand. ist. nauk: 07.00.03. Moskva, 2004. 526 s. (In Russian)

Матиева А. Х. История итальянских факторий Северного Причерноморья XIII–XV вв. в исследованиях М. М. Ковалевского: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.03. Москва, 2004. 526 с.

Pogodin S. N. M. M. Kovalevskij. Sankt-Peterburg: Nestor, 2005. 158 s. (In Russian)

Погодин С. Н. М. М. Ковалевский. Санкт-Петербург: Нестор, 2005. 158 с.

Vorob'eva Ju. S. Iz opyta podgotovki publikacii pisem i vospominanij M. M. Kovalevskogo (1851–1916). *Arhivovedenie i istochnikovedenie otechestvennoj istorii: Problemy vzaimodejstvija na sovremennom jetape*: dokl. i soobshh. na 4-j Vseros. konf., Moskva, 24–25 apr. 2002 g. / VNIIDAD. Moskva, 2002. S. 333–340. (In Russian).

Воробьева Ю. С. Из опыта подготовки публикации писем и воспоминаний М. М. Ковалевского (1851–1916). *Архивоведение и источниковедение отечественной истории: Проблемы взаимодействия на современном этапе*: докл. и сообщ. на 4-й Всерос. конф., Москва, 24–25 апр. 2002 г. / ВНИИДАД. Москва, 2002. С. 333–340.

Vorob'eva Ju. S. «Slushatelej budet mnogo...»: Rus. vyssh. shk. obshhestv. nauk v Parizhe po pis'mam M. M. Kovalevskogo, 1901–1905 gg. *Istoricheskij arhiv* [Historical Archive]. 1993. No. 6. S. 171–179. (In Russian).

Воробьева Ю. С. «Слушателей будет много...»: Рус. высш. шк. обществ. наук в Париже по письмам М. М. Ковалевского, 1901–1905 гг. *Исторический архив*. 1993. № 6. С. 171–179.

Olena Bohdashyna

Doctor of Historical Sciences, Professor

H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University

29 Alchevskikh St., 61002, Kharkiv, Ukraine

Email: bohdashyna@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8505-5075>

THE LETTERS OF M. M. KOVALEVSKY: LITTLE-KNOWN DETAILS OF THE SCHOLAR'S BIOGRAPHY

The article analyzes a broad selection of letters by M. M. Kovalevsky that reveal interesting and little-known details of the scholar's public activities and private life. In his correspondence, Kovalevsky shared his life and academic plans and reflected on various historical, legal, political, sociological, and economic issues. Kovalevsky wrote letters to other academics, writers, and public figures for various reasons: asking for help on behalf of others, soliciting contributions for journals, encyclopedias, or the newspaper (Strana) that he edited, sending new books and magazines, sharing information about new publications, extending invitations to participate in collective projects, informing his correspondents about political events in Russia, France, the USA, or any other country that served as his permanent or temporary home at the time, and more. The correspondence of this internationally renowned scholar — already widely recognized during his lifetime — served not only as a means of communication. It also provides valuable insights into his

private life and his active, multifaceted activities in various countries around the world. In his letters, M. M. Kovalevsky reflects on his personal life journey, evaluates the words and actions of his friends, relatives, and acquaintances, and offers critical observations on the domestic and foreign policies of the Russian Empire and other states. This body of epistolary sources sheds ample light on the role of Kovalevsky as a prominent scholar and public figure in the social, political, and academic life of the Russian Empire and other countries. The article also provides an overview of the external characteristics of Kovalevsky's correspondence, highlights the distinctive qualities of the scholar's epistolary style, and notes the high literary merit of his letters. An overview of the existing editions of Kovalevsky's epistolary legacy is also given. Fragments of several letters preserved in the archives of Ukraine, Russia, and France appear in print for the first time. The author argues that we could benefit from new publications of Kovalevsky's most valuable letters.

Keywords: M. M. Kovalevsky, epistolary sources, circle of correspondence, customs of written communication in the second half of the 19th to early 20th centuries.

Текст надійшов до редакції 03.03.2025.

The text was received by the editors 03.03.2025.

Текст затверджено до друку 25.04.2025.

The text is recommended for printing 25.04.2025.